

Over miserabele personen en rijke stinkers

Bossche stadsrenten begin zestiende eeuw

Jord Hanus²

De uitgifte van lijfrenten en andere vormen van schuldbekentenissen vormden voor steden in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd een belangrijke bron van inkomsten. De te betalen rente aan de kopers konden er echter ook voor zorgen dat steden op het randje van een bankroet balanceerden. Renten vormden een aantrekkelijke belegging en ze werden niet alleen door de rijken aangeschaft, ook Bossche 'miserabelen' trachtten een graantje mee te pikken.¹

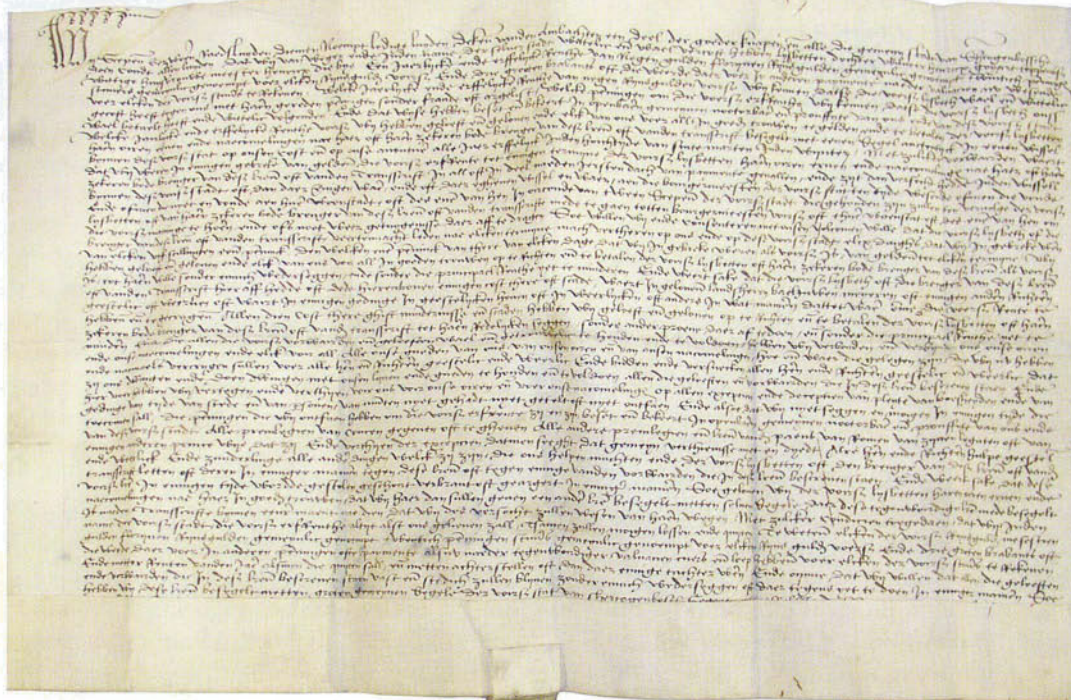
Eind 1516 kocht Otto Dirkz. Bollicx, een belangrijk en schatrijk Bosschenaar, twee bescheiden lijfrenten op naam van een viertal bastaardkinderen van zijn zoon Jan. Het is al langer bekend dat het verwekken van buitenechtelijke kinderen tijdens het *ancien régime* geenszins een klerikaal voorrecht was,² maar Jan Bollicx maakte het wel zeer bont: het kroost op wiens naam de renten werden afgesloten had weliswaar Jan als vader, maar liefst drie verschillende moeders! Twee van hen, Aleid Arnt Bernardsdochter en Beatrijs Arnt Weelsdochter, waren welgestelde burgers; Margriet van Zoemen, de derde, bleef verder verborgen voor ons speurend gepor in de nochtans rijke Bossche archivalia.³ Waren deze vrouwen opeenvolgende officiële minnaressen, of eerder losse scharrels? Moeten we deze aankopen als een zwijg- of smartengeld interpreteren, waarmee de voorname ouders van de losbandige Jan een schandaal hoopten te vermijden? Nadere informatie over (bijvoorbeeld) de leeftijd van de kin-

'Twee belastingontvangers' (naar Marinus van Reymerswaele, ca. 1550). De belasting- of stadsontvanger hield niet alleen de administratie van ontvangen belastingen bij maar ontving waarschijnlijk ook de gelden van de rentekopers en betaalde de daarop geba-seerde renten uit aan de renteniers.

deren en de moeders ontbreekt, zodat de juiste gang van zaken onmogelijk gereconstrueerd kan worden.

Dit voorbeeld maakt wel meteen duidelijk dat de geschiedkundige reikwijdte van de stedelijke rente-

of annuïteitenverkoop het louter politieke of financieel-economische overstijgt. Zo bleken bijvoorbeeld ook tal van geestelijken te beleggen in renten op naam van hun bastaardkinderen, en leren de aankopen door vrouwen iets over de verhoudingen tussen de seksen in Den Bosch aan het begin van de zestiende eeuw. Familiehistorici zijn trouwens al langer vertrouwd met de genealogische mogelijkheden die de jaarlijks weerkerende ellenlange lijsten van schuldeisers in de Nederlandse stadsrekeningen bieden. Deze bronnen laten met andere woorden niet alleen een uitgebreide stamboomstudie toe (de meeste renten werden gekocht op naam van de kinderen dat ook zo genoteerd werd in de rekeningen), via een diepgaand prosopografisch onderzoek⁴ is het tevens mogelijk een profiel op te stellen van de stedelijke rentekopers. Daarnaast wordt het aan de hand van enkele overgeleverde Bossche belastinglijsten mogelijk in te schatten wat de impact van deze renten was op het budget van de renteheffers of renteniers, of zij met andere woorden niet meer betekenden dan drinkgeld, of eerder noodzakelijk waren om de dagelijkse eindjes aan elkaar te kunnen knopen. Voor we deze Bosschenaren van

In het Stadsarchief berust een groot aantal originele rentebrieven. Indien zo'n rente namelijk door de stad werd afgelost moest het charter weer bij de stad ingeleverd worden. Hier een voorbeeld uit 1513 waarbij het stadsbestuur aan Lijsbet, dochter van Henrick Goijart Toppenssoen en gehuwd met mr. Henrick de Bij, een erfelijke losrente van 9 Rijngulden verkoopt. Dit bedrag moest jaarlijks op St. Maarten uitbetaald worden. De koopprijs bedroeg 144 Rijngulden, wat dus een interest van ruim 6% betekende. (Oud stadsarchief, inv. Hoekx-Paquay nr. 2731, foto: Jac. Biemans)

onder het historische stof halen en hun rol toelichten, moet echter eerst het decor nader worden voorgesteld.

De publieke rentemarkt

Want waarover gaat het hier eigenlijk? De laatmiddeleeuwse maatschappij was doordrongen van krediet, zoveel is duidelijk: zowel koningen en regenten als doorsnee burgers waren vertrouwd met leningen en de verkoop van (lijf)renten.⁵ De impact van woekeraars, lombarden en leentafels op de stedelijke én landelijke samenleving bleef ondanks de

herhaalde verbodsplakaten van onder andere Karel v gedurende de zestiende eeuw onaangetast. Ook de stedelijke magistraten in de Nederlanden waren genoodzaakt toekomstige inkomsten door middel van leningen vroegtijdig aan te boren. Vanaf de vijftiende eeuw gebeurde dit voornamelijk door uitgifte of verkoop van renten. Het principe was eenvoudig: indien de stad – in dit geval 's-Hertogenbosch – zich geconfronteerd zag met buitensporige *extra-ordinaire* uitgaven zoals hertogelijke bedden (belastingen) of hoge oorlogskosten, verkocht zij renten tot het benodigde kapitaal verzameld was. Zoals we reeds zagen kocht ook Otto Bollicx tijdens zo'n emissie lijfrenten, bijvoorbeeld één ter waarde van veertig gulden op de levens van zijn kleindochters Marie en Aleid. De verkoopvoorwaarde – tegen *den penninck tien* – impliceerde een opbrengst van vier gulden *jairlix*, aangezien in dit geval per tien ingelede guldens er jaarlijks één werd ontvangen, of een interest van liefst tien procent! Lijfrenten vervielen bij het overlijden van de rentetrekker(s), erfrenten waren in theorie eeuwigdurend en behoorden dus tot de nalatenschap van de rentenier.⁶ De laatstgenoemde categorie was dan ook eerder spek voor een rijke bek mét generatieperspectief: niet alleen waren zij duurder in aankoop, hun grote waarde lag eerder in de verre dan de nabije toekomst. In de loop van de zestiende eeuw werden erfrenten meer en meer losrenten, wat betekende dat zij door de verkoper ervan (hier de stad) indien gewenst konden worden afgekocht. In hoeverre dergelijke renten konden worden doorverkocht, zoals bijvoorbeeld in Italië gangbaar was, is vooralsnog niet te zeggen.

De uitgaven van renten leidden zoals gezegd tot een zeer uitgebreide administratie, getuige de vele tientallen folio's die jaarlijks in de stadsrekeningen werden besteed aan het noteren van de stedelijke schuldeisers. Dit had meerdere redenen, maar een fundamenteel element was het volgende: deze *publieke* renten waren een collectieve verantwoordelijkheid van de gehele stad (het corpus), wat impliceerde dat bij wanbetaling elke Bossche poorter hierover kon worden aangesproken! De luide echo's van misnoegde kooplui wier goederen in steden als Antwerpen of Amsterdam geconfisqueerd werden om schuldeisers (dus renteniers) uit die steden te voldoen, weergalmen nog steeds in het Bossche Stadsarchief.

Voor al onder de immer stijgende financiële druk van de Bourgondische hertogen voldeden gewone stadsinkomsten als accijnzen, tolrechten, poortergelden, enzovoorts, steeds minder. Tijdens de gewelddadige – en dus peperdure – bewindsperio-

des van Karel de Stoute (1467-1477) en Maximiliaan van Oostenrijk (1482/1485-1493) rezen de stedelijke uitgaven de pan uit, en verwerd de in oorsprong uitzonderlijke renteverkoop in Den Bosch maar ook elders tot een structurele, bijna permanente inkomstenbron. De uitkomst van deze ontwikkeling is logisch en voorspelbaar: heuse rentelawines (men zag zich immers verplicht steeds meer renten te verkopen om de interesten, die vaak tot zeventig procent van de stedelijke inkomsten opslochten, te kunnen uitbetalen) deden naast 's-Hertogenbosch zowat alle Brabantse en Hollandse steden financieel kopje onder gaan.⁷ De Bossche stadskas raakte pas na enkele ingrijpende saneringsmaatregelen en de nodige hertogelijke hulp weer enigszins op orde.⁸

Wie koopt wat, en waarom?

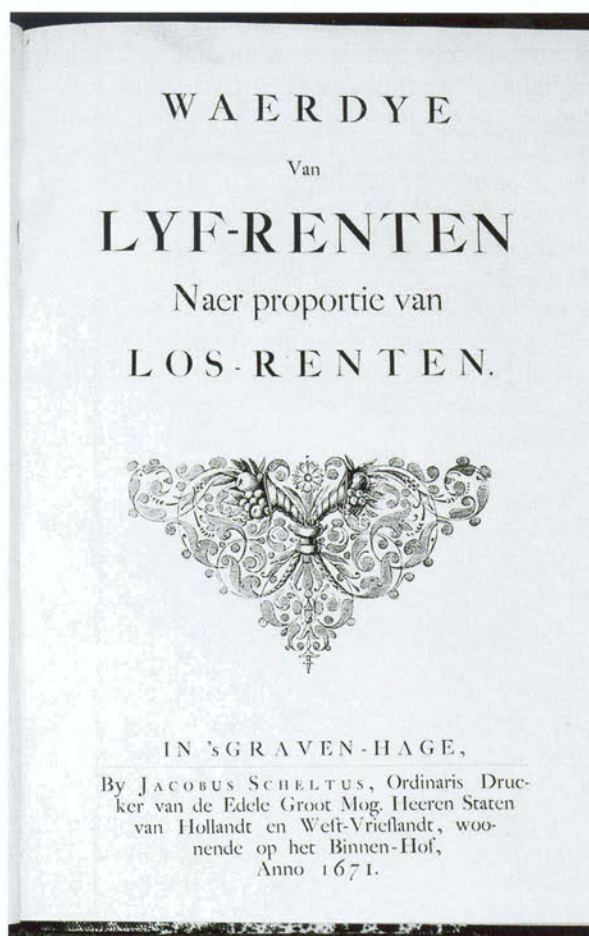
Diegene die de rente kocht, was niet altijd diegene die er ook het profijt van trok. Sterker zelfs, het overgrote deel van de Bossche renten werd afgesloten op de naam en het leven van (klein)kinderen of zelfs neefjes en nichtjes. Bij de rentekopers zal hier slechts kort worden stilgestaan, aangezien het zwaartepunt van dit artikel op de renteniers (op wiens naam de renten stonden) rust, en wat de Bossche annuïteiten voor hen in de dagelijkse praktijk betekenden.

Niet onverwacht werd de stedelijke rentemarkt in het decennium 1510-1519 gekenmerkt door een groot gebrek aan evenwicht, waarbij enkele topbeleggers – een handvol schatrijke politici mét een commerciële achtergrond – de eerste viool speelden en tot 3.000 gulden of de koopprijs van een luxueuze woning investeerden.⁹ Zij stonden zij aan zij met enkele bijzondere *buitenlandse* investeerders zoals bijvoorbeeld de Keulenaren Isabelle Sterckenborchs, de schoonmoeder van 'zegeler der Koninklijke Majesteits Raet ende opperste secretaris' heer Nicolas, of de priester Symon vander Stegen van Berghen. Het overgrote deel was echter uit de Hertogenstad zelf afkomstig. We vonden onder andere een ruime vertegenwoordiging familieleden van de bestuurlijke elite, die deel uitmaakten van de betere middenklasse. Zij tastten misschien wel dieper in hun spaarreserves dan hun meer illustere stadsgenoten, want in plaats van bijvoorbeeld een klein huisje te kopen, schaften zij zich een stadsrente aan ter waarde van 200 à 300 gulden. Tot slot belegden zij die het zich konden veroorloven – de gewone middenklassen – relatief bescheiden bedragen tot 100 gulden, toch nog steeds goed voor twee jaarlonen van een geschoold ambachtsman. Voor de armste helft van de stadsbevolking was de aanschaf van een rente echter niet meer dan een wensdroom.

Johan de Witt (1625-1672), kopie naar een schilderij van Jan de Baen (Rijksmuseum Amsterdam). Een jaar voor zijn dramatische dood schreef de raadpensionaris van Holland (1653-1672), tevens een briljant wiskundige, de eerste wetenschappelijke verhandeling over lijfrenten. Rechts de titelpagina van de facsimile-herdruk uit 1879 (Universiteit Leuven).

Om tot een beter begrip te komen van de motivaties van deze rentekopers is het zinvol te bekijken op wiens naam deze renten werden afgesloten. De zorg voor het gezin lijkt de meest aannemelijke reden om in een stadsrente te beleggen, want amper vijftien procent van het geïnvesteerde kapitaal kwam *niet* opnieuw in het eigen huishouden terecht. Het gaat in deze gevallen meestal om kinderloze personen die met eigen overmatig kapitaal familieleden financiële bijstand verleenden in de vorm van dergelijke renten. Immers, op enkele schaarse uitzonderingen na kochten de rentekopers óf voor hun kinderen óf voor iemand uit de bredere familie. Eén enkele keer werden zelfs de achter-

kleinkinderen met een rente begiftigd.¹⁰ Erfrenten werden daarentegen bijna uitsluitend op het eigen leven afgesloten, wat niet onlogisch is: bij overlijden werden zij immers samen met de rest van de erfenis aan de kinderen (of andere erfgenamen) doorgegeven. Vooral welgestelde weduwen bleken gretige erfrentekopers.

Verder was het mogelijk voor een beperkt aantal renteniers en -kopers de leeftijd te achterhalen. Zo bleken Adriana van Wylick, de weduwe van ridder en oud-schepen Jan Back, en de bontwerker Jan vanden Hoevel met hun 60 jaar de oudste rentekopers, terwijl de jongste koper net vierentwintig jaar oud was. Alle drie kochten zij hun annuïteiten tijdens dezelfde emissie, én met dezelfde interestvoet. Dit illustreert op een treffende wijze dat van een rationeel stedelijk rentebeleid weinig sprake was: pas in 1671 ontwikkelde de bekende Hollandse raadpensionaris Johan de Witt in zijn zogenaamde *Waerdye van lyf-renten naer proportie van los-renten* de theorie van de variabele lijfrente, waarbij een recht evenredig verband tussen de gehanteerde interestvoet

De ooit sierlijke maar inmiddels zwaar beschadigde en afgesleten grafzerk in de Sint-Jan van Dirck die Borchgreff (Borchgreve), overleden 27 juni 1519, en van zijn vrouw Gertruydt Brant van Grobbendonck, overleden 1496 op Sint-Maartensavond (= 10 november). De zerk ligt nu voor de doopkapel. De Borchgreve was rond 1500 een van de grootste Bossche rentetrekken. (Tekening uit: C. Smits, 'De grafzerken in de kathedrale Sint Janskerk van 's-Hertogenbosch', 1912)

en de leeftijd van de renteheffer de stad (of een andere renteverstrekende instelling) voor het faillissement moest behoeden. Het overgrote deel van de renteheffers was immers minderjarig – gemiddeld veertien jaar oud – wat meteen duidelijk maakt dat het in de eerste plaats om een toekomstgerichte investering ging, want tegen de tijd dat het kind volwassen was en de lijfrente voor zichzelf kon opeisen, hadden de investerende ouders hun kapitaal al terugverdiend!

Arm en rijk: de Bossche rente in het dagelijkse leven

Op 28 september 1499 vaardigde hertog Filips de Schone een *remissiebrief* uit, waarmee hij 's-Hertogenbosch – wegens de rampzalige financiële situatie – toestemming verleende zijn achterstallige renten gedurende enkele jaren niet uit te betalen, uitgezonderd die aan *alle miserable personen niet mechtig te verbeyden* [afwachten] *en dies van noodzaken niet mogen ontberen en zullen*.¹¹ Aan de hand van dit gegeven, een volledige lijst van renteniers uit 1500 en de Bossche *gemene zettingen*, een reeks directe belastingen naar ieders *staete, macht, ryckdom ende eere* uit het begin van de zestiende eeuw, bleek het mogelijk een reconstructie te maken van het belang van de stadsrenten in het geschatte jaarlijkse inkomen van de Bosschenaren.¹² Door er van uit te gaan dat voor sommige van de laagst aangeslagen renteniers de Bossche stadsrenten de enige inkomsten vormden, kon door middel van eenvoudige berekeningen een schatting worden gemaakt van het jaarinkomen van de hele stad en al haar (belaste) inwoners. Tot de grootste rentetrekken behoorden toen prominente stedelingen als de raadslieden Dirck de Borchgreve (122 gulden per jaar) en Zeger Jan Elyasz. (64 gulden). De verder onbekende Jan Huppe incasseerde liefst 300 gulden per jaar, waarmee hij bijvoorbeeld makkelijk de huur van een redelijk luxueuze woning kon financieren! Aan de andere kant van het spectrum werden een kleine vijfhonderd renteniers geteld die het met minder dan vijf gulden per jaar moesten stellen. Wanneer deze renteniers door de filter van de gemene zettingen worden gehaald, blijkt dat een opvallend groot percentage tot de armste delen van de bevolking kon gerekend worden. Zo is het bijvoorbeeld nagenoeg zeker dat voor Wouter Luw en Willem van Orthen, beiden uit de wijk Hinthamerstraat, de Bossche stadsrenten van respectievelijk 15 en 16 gulden de enige bron van inkomsten waren. Het is een uitdagende vraag hoe deze mensen zo laag konden afzakken op de sociale ladder, gezien het feit dat ze een rente bezaten toch duidt

op een relatief welgestelde afkomst (zie hierboven). Het zou verder interessant zijn de archieven van de armenblokken uit te pluizen op zoek naar deze twee mannen, want het lijkt onwaarschijnlijk dat zij met minder dan één stuiver per dag wisten rond te komen (twintig stuivers maakten één gulden). Een groot aantal van de *kleinste* renteniers werd daarenboven niet in de *zettingen* (belastingaanslagen) teruggevonden, en behoorde waarschijnlijk tot de echte *paupers* van de stad, inderdaad *miserable personen* voor wie de jaarlijkse uitbetaling van de renten een bittere noodzaak was.

Bovenaan de sociale hiërarchie belanden we opnieuw bij Dirck de Borchgreve, achtvoudig schepen en één van de tien rijkste inwoners van 's-Hertogenbosch. Indien mijn schattingen min of meer correct zijn (zie hoger), was de 122 gulden die hij jaarlijks opstreek niet meer dan een schijntje vergeleken bij zijn fenomenale jaarinkomen van ongeveer 5.200 gulden. Dat is – voor de goede orde – het equivalent van negentig (!) jaarlonen van een geschoold ambachtsman, of volgens de nieuwste schattingen een kleine € 400.000.¹³ Eens te meer komen de grote tegenstellingen binnen de vroegmoderne stad tot uiting: waar voor een groot deel van de armste inwoners de jaarlijks uitbetaalde renten letterlijk van levensbelang waren, betekenden de veel en veel duurder annuïteiten van de stedelijke *fine fleur* voor hen niet meer dan wat drinkgeld.

* Jord Hanus is licentiaat geschiedenis Universiteit Antwerpen, en volgt momenteel een master-programma

Noten

- 1 Dit artikel is gebaseerd op een deel van mijn eindverhandeling aan de Universiteit Antwerpen: Jord Hanus, *Pecunia nervus rerum. Renteniers en de publieke rentemarkt te 's-Hertogenbosch (eerste helft zestiende eeuw)* (onuitgegeven licentiaatverhandeling 2005). Bij uitgeverij Garant wordt momenteel een integrale publicatie voorbereid. Als voornaamste bronnen werden de stadsrekeningen uit de eerste helft van de zestiende eeuw geraadpleegd (Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud Archief, inv. Hoekx-Paquay nrs. 1357-1398, verder 0A), en het zogenaamde Pensioenboek (Idem, inv.nr. 2697, verder PB). Recent verscheen over het onderwerp van de stadsrenten Manon van der Heijden, *Geldschietters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006). Deze publicatie kon niet meer bij het schrijven van dit artikel meegenomen worden.
- 2 Zie bijvoorbeeld recentelijk Myriam Carlier, *Kinderen van den minne. Bastaarden in het vijftiende-eeuwse Vlaanderen* (Brussel 2001).
- 3 0A, inv.nr. 1373 fol. 11r; zie verder.
- 4 Een prosopografie is een uitgebreide biografie. Naast gegevens over afkomst toont de prosopografie ook de relaties die iemand onderhoudt (zijn sociaal kapitaal), de genoten oplei-

dingen, financieel vermogen, woonomgeving, religie, beroep, 'bijbanen' etc.

- 5 Toentertijd kon bij leningen de jaarlijkse interest oplopen tot een astronomische 63 procent! Zie: Erik Aerts, 'Geld, krediet en financiën in de Zuidelijke Nederlanden ca. 1500-1550', in: Marianne Danneel (ed.), *Keizer Karels geldbeurs. Geld en financiën in de xvie eeuw* (Brussel 2000) 33-81.
- 6 PB fol. 136r. Lijfrenten werden typisch afgesloten tegen een interest van acht tot twaalf procent, erfrenten tegen vijf à zeven procent. Een uitgebreide bespreking van de verkoops- en andere modaliteiten van de stedelijke renteverkopen is te vinden in: L.M. VerLoren van Themaat (ed.), *Oude Dordtse Lijfrenten. Stedelijke financiering in de vijftiende eeuw* (Amsterdam 1983); Marc Boone, 'Plus dueil que joie. Renteverkopen in de stad Gent in de Bourgondische periode: tussen private belangen en publieke financiën', in: *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet* 176 (1991) 3-26.
- 7 Zoals onder andere beschreven in Isaac Prins, *Het faillissement der Hollandse steden: Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Haarlem in het jaar 1494* (Amsterdam 1922); en Raymond Van Uytven, 'De kern van een dynastieke federatie', in: Idem e.a. (eds.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 213-234.
- 8 Bruno Blondé, 'De saneringspogingen van de Bossche stadsfinanciën in de eerste helft van de 16e eeuw: spiegel van een politieke, sociale en economische realiteit?', in: *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet* 172 (1990) 65-75.
- 9 Zie over de grote rol van politici bij de renteverkopen de recente bundel: Marc Boone, Karel Davids en Paul Janssens (eds.), *Urban Public Debts. Urban Government and the Market for Annuities in Western Europe (14th-18th centuries)* (Turnhout 2003).
- 10 Met name door de *executores testamentis* van de pas overleden Mechteld vanden Molengrave, de weduwe van oud-schepen Ghysbert Toelinck (PB fol. 158r). Amper twee jaar eerder had Mechteld nog twee lijfrenten gekocht op naam van een tweetal kleinkinderen (PB fol. 140r). Zie voor deze invloedrijke politicus en breder een mooie situatieschets van het zestiende-eeuwse Den Bosch: Anton Schuttelaars, *Heren van de raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving, 1500-1580* (Nijmegen 1998).
- 11 Jacques N.G. Sassen, *Charters en privilegeboeken 1196-1826, berustende in het archief van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1865) 661.
- 12 Voor de juiste methodologische uitwerkingen en enkele broodnodige kanttekeningen, zie: Hanus, *Pecunia nervus rerum*, 182-194.
- 13 Zie <http://www.iisg.nl/hpw/calculate.html>.